

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ

Постановка проблеми. Особливості соціально-економічних, політичних, культурологічних перетворень в Україні вимагають відповідної трансформації освітніх процесів у бік посилення гуманізації навчання, яка має поставити студента у центр навчальних впливів, орієнтує на всебічний розвиток його особистості, активно залучаючи соціальний контекст під час навчання, і, водночас, сприяє розвитку та відтворенню його особистісних рефлексивних механізмів, ставлення до інших людей, до світу у цілому. Такі зміни зумовлюють поглиблене вивчення психічних процесів, які відбуваються в сфері міжособистісних стосунків між індивідами у процесі навчання. Серед таких психічних процесів визначальне місце посідає мислення, яке є основною формою раціонального пізнання об'єктивної реальності. Більш того, кожний новий етап розвитку суспільства відкриває нові, досі непізнані грані, властивості та відношення цього процесу.

Як відомо, історично першою наукою про мислення стала філософія, яка вирішувала основне питання співвідношення свідомості та буття в розумових процесах. Психологія, використовуючи синтез знань, отриманих у межах інших наук, вивчає процес мислення через внутрішні чинники особистості, що виявляються в її реальному житті та професійній діяльності. Успішність здійснення професійної діяльності людини та рівень її професіоналізму безпосередньо залежать від розвиненості одного із видів мислення, а саме – професійного. Важливою рисою професійного мислення є суб'єктивна здатність індивіда – конкретного професіонала інтелектуально насичувати власні трудові процеси, тобто шукати, знаходити та ефективно розв'язувати проблеми в трудовій діяльності й творчо вирішувати їх.

Професійне мислення виступає як феномен гуманітарного знання, як сутнісний прояв людини у її професійній діяльності, яка, в свою чергу, детермінована різними видами мислення. Всі ці види мислення, а саме: теоретичне, практичне, репродуктивне, творче, інтуїтивне, аналітичне та інші можуть виступати як характеристики самого ж професійного мислення.

Метою статті є теоретичний аналіз підходів до вивчення професійного мислення як запоруки успішності виконання професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Результати теоретичного аналізу свідчать, що мислення у психологічній науці розглядається як провідна, інтегральна складова інтелекту. Вивчаючи мислення у різних відношеннях, зокрема, як: асоціацію уявлень (А.Ф. Єсаулов, М. Мюллер, Ю.А. Самарін, Є. Торндайк); дію та функцію інтелектуальних операцій (А. де Гроот, Л.В. Гурова, О. Зельц, Т.В. Чмут); акт переструктурування ситуацій (М. Вертгеймер, В. Келлер, К. Коффка, К. Дункер); поведінку (Дж. Міллер, К. Прибрам, Е. Толмен; умотивований процес (А. Маслоу, Л. Фестінгер, З. Фройд, К.-Г. Юнг); специфічну систему обробки інформації (Дж. Маккарті, М. Мінський, А. Ньюелл, В.М. Пушкін, О.К. Тихомиров); діяльність (О.М. Леонт'єв, В.В. Давидов, В.Л. Поплужний), вчені доводять, що всі ці різні підходи мають одну спільну характеристику – мислення визначається як процес розв'язання завдань або проблем. Саме на таке розуміння спирається більшість експериментальних і теоретичних напрацювань, у яких досліджується закономірності, умови та чинники, що впливають на успішність професійної діяльності людини, її формування та становлення як спеціаліста. В свою чергу, якість професійної діяльності чи рівень професіоналізму залежить від своєрідності завдань, які розв'язуються різними фахівцями, що безпосередньо пов'язано із ступенем розвиненості власне професійного мислення індивіда.

Поняття «*професійне мислення*», уведене у науковий обіг у другій половині ХХ ст., набуло особливо широкого застосування у зв'язку з об'єктивною інтелектуалізацією та ускладненням праці, якими супроводжується становлення «знаннєвого» суспільства, потребою компетентного професіонала, як-от: інженер, лікар, юрист, вчитель, психолог, агроном, економіст, програміст, маркетолог тощо. Актуальними для наукових розвідок стають проблеми формування професійної свідомості, основних характеристик професіоналізму, шляхів його досягнення, формування професіоналів екстра – класу, вивчається співвідношення професіоналізму та зрілості.

Численні дослідження Л.С. Виготського, Л.В. Засєкіної, Н.П. Локалової, М.М. Кашапова, О.М. Краснорядцевої, Ю.М. Кулюткіна, В.О. Моляко, В.В. Чебишева, О.В. Ягупової, П. Ізена, А. Муреса, Дж. Вілксона свідчать, що ефективність практичної діяльності людини пояснюється в першу чергу рівнем процесів мислення професіонала та його якісними особливостями. Професійне мислення дозволяє людині, яка володіє певною професією, виявляти нові внутрішні зв'язки, нові якості об'єктів своєї професійної діяльності, а значить, професійне мислення може бути віднесено до чинників, які визначають конкурентноздатність людини, надають їй можливість успішно вирішувати професійні завдання. Зазвичай поняття «професійне мислення» застосовується у двох значеннях:

- якісному - за бажання підкреслити високий рівень фахівця, так званий рівень «акме» (Б.Г. Анан'єв, А.А. Баталов, Є.О. Клімов, Н.В. Кузьміна, Ю.М. Кулюткін та інші) ;
- предметному - за бажання підкреслити особливості мислення, яке обумовлено характером професійної діяльності (В.П. Андронов, Д.В. Вількеєв, Д.Б. Завалішина, М.М. Кашапов, О.В. Лопанова, Н.І. Пов'якель, О.М. Столяренко, Б.М. Теплов та інші).

У першому випадку варто говорити про вищий рівень розвитку мислення (мислення вищого рівня), який тісно пов'язаний із самосвідомістю, професійною компетентністю, професійною ментальністю та професіоналізмом взагалі. У такому розумінні професійне мислення виступає як сукупність інтелектуальних вмінь. У другому випадку йдеться про мислення професіонала конкретної галузі, тобто про фахово-професійне мислення під кутом зору специфіки фаху, діяльності, класів завдань, технологій їх вирішення. При цьому професіоналізм мислення обмежується критеріями та межами відповідної професії, специфікою професійної діяльності та мірою успішності її виконання.

У дослідженнях професіоналізму та професійного мислення, здійснених Н. І. Пов'якель, утверджується думка про особливі характеристики та якості, властиві професійному мисленню, серед яких основними виступають такі характеристики, як практичність, конструктивність, технологічність, оперативність, продуктивність, творчість, ініціативність, гнучкість,

швидкість, розробленість, відкритість, системність, логічність, діалектичність організованість, саморегульованість тощо [7; 13].

Як свідчить аналіз наукової літератури з даної проблеми, найбільш глибоко професійне мислення вивчено у межах загальнопсихологічного підходу як мислення, передусім, практичне. Першим поставив питання практичного мислення саме у дорослої людини відомий радянський психолог С.Л. Рубінштейн. За теорією цього науковця, практичне мислення потребує від суб'єкта особливої спостережливості, вміння поєднувати для вирішення завдань особливе та одиначне в даній проблемній ситуації, уміння швидко переходити від розмірковування до конкретної дії та навпаки. Здійснюючи аналіз практичного мислення, С.Л. Рубінштейн виділяє дві його складові, а саме: мислення, яке включене в практичну діяльність та відповідає характеру тих завдань, які йому приходится розв'язувати, і використовувати результати відволікаючої теоретичної діяльності, а також мислення, спрямоване безпосередньо на вирішення окремих практичних завдань, яке приймає форму наочно-дієвого і не потребує особливої теоретичної діяльності [8; 393]. Це, на думку С.Л. Рубінштейна, - елементарна форма практичного мислення, спрямованого на розв'язання практичних задач. Такі ідеї отримують подальший розвиток у творчому доробку російського вченого Б.М. Теплова. В своїй роботі «Розум полководця» він фактично один з перших відокремлює практичне мислення від сенсомоторного та теоретичного. «Робота практичного розуму, - підкреслює учений, - безпосередньо вплетена у практичну діяльність і підлягає безперервному випробуванню практикою, тоді як робота теоретичного розуму звичайно підлягає практичній перевірці лише у кінцевих результатах... Теоретичний розум відповідає перед практикою лише за кінцевий результат своєї праці, тоді як практичний розум несе відповідальність у самому процесі мисленнєвої діяльності» [9; 223]. Таким чином, практичне мислення представлене Б.М. Тепловим не тільки в умовах діяльності, у її контексті, але і як невід'ємна складова частина певної реальної діяльності. Такий підхід до розуміння практичного мислення дозволяє зосередитися на його специфічних рисах, таких, як, наприклад, невідривність процесу мислення від виконання належних завдань, уміння знаходити та швидко приймати рішення в умовах жорсткого дефіциту часу, розв'язувати нагальні проблеми, що виникають саме у практичній діяльності індивіда, групи чи суспільства у цілому.

Над проблемою практичного мислення активно працюють сучасні науковці. Особливо слід виділити таких авторів, як Д.М. Завалішина, Ю.К. Корнілов, О.О. Крилов, Т.В. Кудрявцев, Б.Ф. Ломов, В.О. Моляко, Д.О. Ошанін, К.К. Платонов, В.Н. Пушкін, В.Д. Шадріков та інших. У шеругу дослідників цієї проблеми на особливу увагу, на нашу думку, заслуговує науковий доробок Ю.К. Корнілова - засновника відомої Ярославської школи практичного мислення (Росія), який у практичному мисленні вбачає одну з основних його функцій - дієвість, спрямованість на внесення змін, на певні перевтілення. Дієвість, на думку вченого, «не зводиться до розуміння дієвості, властивої сенсомоторному інтелекту, вона не зводиться і до зреалізованості знайденого рішення. Дієвість розуміється широко - як внесення змін в об'єкт, ... змін характеру його функціонування» [4; 17]. Практичне мислення, за Ю.К. Корніловим, безпосередньо пов'язане з практикою, здійснює специфічне пізнання, яке спрямоване на перетворення та робить його можливим. Водночас воно є провідним у взаємодії людини з навколишнім світом. При цьому теоретичне мислення виступає як необхідний досконалий інструмент, точніше, як досконале знаряддя практичного мислення. Між тим, варто зауважити, що зазвичай у реальному житті чітко виокремити або розмежувати теоретичне та практичне мислення досить важко і навряд чи доцільно (хоча і можна зробити це у суто наукових цілях). Варто погодитися, на нашу думку з П.А. М'ясоїдом, який розглядає практичну діяльність психолога як утвердження останнім своєю власною діяльністю життєвого призначення науки, яку він уособлює, тобто психології. «Психолог, який відповідально і творчо ставиться до своєї професії, - теоретик і практик в одній особі» [6; 87].

Проте найбільш розробленим та досить поширеним, як у вітчизняній, так і зарубіжній, зокрема російській, психології, завдяки, перш за все, працям В.В. Давидова, Г.С. Костюка, О.К. Тихомирова, Я.О. Пономарьової, С.Д. Максименка та представникам їх наукових шкіл, є теоретичне мислення.

Рівень власне теоретичного мислення передбачає узагальнення через пошук істотних властивостей предмета мислення, систематизацію розрізнених фактів. Теоретичне мислення спрямоване на пізнання та формування законів і правил. У цьому випадку теоретичне мислення розуміється як внутрішня, теоретична діяльність. Такої думки дотримувалися класики психологічної науки - М.Я. Басов, К. Бюлер, Л.С. Виготський, В. Келер, О. Ліпман, Г. Боген, Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейн.

За ступенем новизни одержуваного в ході мисленнєвої діяльності продукту відносно вихідних знань суб'єкта розрізняються мислення творче (або продуктивне) та мислення репродуктивне. Творче мислення разом із творчою увагою - це психологічна основа людської творчості, джерело іновачій у всіх сферах діяльності людини.

Аналізуючи емпіричні напрацювання процесу мислення у цілому, наголосимо, що будь-яке мислення є продуктивним, творчим процесом, який завжди відкриває і прогнозує щось суттєво нове. Такої наукової позиції дотримується, зокрема, А. В. Брушлінський [1]. Його наукова позиція з цього питання пов'язана із розумінням функції психічного як відображення безперервних змін зовнішнього світу, які неможливо заздальгідь і цілком передбачити.

Попри існування різних підходів до вивчення творчого мислення більшість авторів вважає, що саме прояви творчої самостійності, пізнавальної активності, креативності визначають рівень розвитку мислення, у тому числі й професійного. Професійне мислення пов'язане із використанням як репродуктивних, так і продуктивних, творчих компонентів. Такий аспект професійного мислення досліджувався Д.В. Вількеєвим, І.П. Калошиною, Ю.М. Кулюткіним, Л.М. Мітіною, В.О. Моляком, Н.І. Пов'якель, Я.О. Пономарьовим та іншими.

Вивчаючи особливості формування професійно-творчого мислення майбутнього фахівця, Л. В. Засєкіна вказує на властивість якісної своєрідності професійного мислення, виокремлюючи з-поміж інших спрямованість на реалізацію, оригінальність, гнучкість, оперативність, евристичність [3].

Відомий американський психолог - розробниця власної програми «навчання» мисленню - Д. Халперн ототожнює творче мислення з критичним мисленням, виділяючи серед багатьох його якостей такі, які можуть, на нашу думку, описувати

якості суто професійного мислення, а саме: готовність до планування, гнучкість, наполегливість, вміння виправляти помилки, усвідомлення (мета пізнання або мета-когнітивний моніторинг), пошук компромісних рішень [10].

Важливими характеристиками професійного мислення є, на думку Д. Халперн, певне поєднання таких діаметрально протилежних його якостей, як, наприклад, раптовість - послідовність, неусвідомленість - визначеність, безпосередність – обґрунтованість. Неможливість чітко відокремити певні аспекти в професійному мисленні призводить до застосування в практичній діяльності різних його складових. У цьому випадку дослідниця вважає за необхідне розглядати інтуїтивне та аналітичне мислення як форми прояву професійного мислення.

Аналіз наукових розвідок радянських учених 60 - 70 -х років ХХ сторіччя (Я.О. Пономарьов, Л.Л. Гурова, Н.І. Поліванова, Д.Н. Завалішина, В.А. Терехов та ін.) засвідчує, що вони розглядають інтуїтивне мислення як таке, що знаходиться в ситуації невизначеності орієнтирів пошуку і спроможне сприйняти усю проблемну ситуацію одразу. Людина у такому випадку знаходить відповідь, яка, в свою чергу, може бути правильною або помилковою, мало або взагалі не усвідомлюючи той процес, завдяки якому вона отримала відповідь. Лауреат Нобелівської премії з економіки 2002 року Д. Канеман (Ізраїль) [11], об'єднавши досягнення психології з теорією ймовірності, фактично підтвердив неусвідомлений характер інтуїтивного мислення. Згідно його концепції, економічні рішення людей часто бувають досить далекими від раціональності, а тверезий розрахунок рідко зустрічається на практиці. Д. Канеман у своїх працях переконливо доводить, що у більшості людей переважає інтуїтивна поведінка, заснована на власному суб'єктивному досвіді і загальних стереотипах. Інтуїтивне мислення, за Д. Канеманом, дуже подібне до сприйняття як такого. Обидва процеси є швидкими, автоматичними та здійснюються без особливих зусиль. Інтуїтивний апарат людини автоматично генерує думки, що мають сильне емоційне забарвлення, їх важко аналізувати, контролювати чи змінювати. Вони часто витісняють раціональні думки, оскільки першими приходять в голову, створюючи раптове відчуття, схоже на мисленнєвий образ. Інтуїтивні судження зазвичай напряду відображають ці відчуття без будь-якого залучення аналітичного мислення, яке працює значно повільніше і вимагає набагато більших зусиль.

Як правило, інтуїтивне мислення базується на знайомстві з основними знаннями та їх структурою і це дає йому можливість здійснюватися у вигляді стрибків та швидких переходів, що є важливим при успішному виконанні певних видів професійної діяльності. Для перевірки висновків інтуїтивного мислення потрібно застосовувати логічні засоби, які виступають провідним показниками аналітичного мислення.

Отже, аналітичне мислення вважається більш пізнім етапом історичного та онтогенетичного розвитку мислення. Для цього виду мислення властиве використання логічних конструкцій та понять, які іноді не мають безпосереднього способу вираження. Завдяки розвиненому аналітичному мисленню суб'єкт наділяється уміннями виділяти головне, встановлювати подібність та різницю, бачити різні зв'язки та співвідношення об'єкту.

Завдяки словесно-логічному мисленню людина спроможна встановлювати найбільш загальні закономірності, передбачати розвиток процесів у природі та суспільстві, узагальнювати різний наочний матеріал. Проте навіть найбільш відволікаюче мислення ніколи повністю не відривається від наглядно-чуттєвого досвіду. Будь-яке абстрактне поняття у кожної людини має власне конкретно-чуттєве підґрунтя, котре не здатне відобразити усієї глибини поняття, але дозволяє не відриватися від реального світу.

Якщо аналітичне мислення розгорнуто у часі, має внутрішню структуру, підпорядкованість, чітко виражені етапи та у значній мірі представлено у свідомості людини, яка мислить (В.П. Андронов, В.В. Давидов, А.З. Зак, Л.К. Максимов, Р.Я. Мельман, В.Т. Носатов та інші), то інтуїтивне мислення характеризується швидкістю перебігу, мінливістю, відсутністю будь-яких етапів, певною хаотичністю, мінімальним рівнем усвідомлення (В.І. Ірина, Н.Н. Корольова, Д. Маєрс, А.А. Новіков та інші).

Отже, на нашу думку, описані вище форми розвитку професійного мислення можна узагальнити, структуруючи їх таким способом: (представленим на Рис.1.).

За характером функціонування		За характером перебігу пізнавальних процесів		За характером вирішення завдань	
Теоретичне	Практичне	Інтуїтивне	Аналітичне	Репродуктивне	Продуктивне (творче)

Рис. 1.1 Форми прояву професійного мислення.

Професійне мислення, як засвідчує аналіз даного феномену соціального життя людини, – складне, багатоаспектне утворення, що передує відповідній діяльності його носія – суб'єкта як джерела активності. У такому разі логічно розглядати професійне мислення як діяльність, що має складну внутрішню структуру, а його формування - як довготривалий, послідовний процес, представлений у вигляді «дерева цілей» - здійснення цілої низки своєрідних, взаємопов'язаних проміжних цілей. При цьому, як вже підкреслювалося, на зміст процесу формування професійного мислення із врахуванням компетентнісного підходу у сучасній освіті здійснюють вплив різні джерела знань: історичні, філософські, соціокультурні, науково-педагогічні, прикладні педагогічні, методичні, спеціально-фахові із урахуванням принципів гуманізації та гуманітаризації, диверсифікації, фундаменталізації, інтеграції, іноваційності професійної діяльності.

На думку Т.А. Вауліної, семантичне навантаження поняття «професійне мислення» включає у себе не тільки необхідність наявності у спеціалістів відповідних знань, умінь та навичок, придатних для успішного вирішення професійних завдань в їх суто професійної діяльності, але й «високого загально інтелектуального рівня як провідного компонента у структурі особистості професіонала» [2].

Слід погодитися з такою позицією Т.А. Вауліної, зазначивши, що вимоги до спеціаліста набувають не тільки суто професійних запитів, тобто оволодіння практичними навичками вирішення завдань, а й запитів, пов'язаних із формуванням індивідуально неповторної, інтелектуальної, творчої особистості, якій властиві філософське сприйняття життя, філософське світорозуміння людини у світі та світу у людини; якій притаманні внутрішній потенціал саморозвитку та самоактуалізації, розвинута система життєвих цінностей, мотивацій, переконань, ідеалів, суб'єктивних поглядів на об'єктивний світ і своє місце у ньому.

Отже, вирішуючи завдання підготовки професіонала, а значить, якісного людського капіталу – як основи розвинутого суспільства, акцент, на нашу думку, слід усе ж таки робити не на абстрактні операції мислення чи формально-логічні конструкції, певні «бездушні» алгоритми дій чи навіть спеціальні знання, навички, а, як зауважує В.Г. Кремень, на «духовне бачення, духовне проникнення людини в сутність речей і явищ..., на духовність як на осередок людської душі», що уможлиблює пізнання життя, але пізнання в його ціннісному аспекті, життєво-досвідне осягнення цінностей» [5; 28].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Аналіз стану сучасної наукової літератури, присвяченій проблемі професійного становлення спеціаліста, засвідчує наявність значної кількості різноманітних досліджень, які своїм предметом спрямовані на вивчення феномена «професійне мислення». Проте реалії ХХІ сторіччя, які об'єктивно висувають нові вимоги до працівника - фахівця будь-якої галузі, надаючи пріоритет таким особистісним якостям, що дозволять їх володарю витримати конкуренцію на ринку праці, стати успішним, оволодіти соціально схвалюваними взірцями поведінки, освоїти певну інституціоналізовану систему цінностей, яка превалює у даному суспільстві.

Вважаємо, що особливості розвитку соціальних відносин, у які об'єктивно включається людина у ХХІ сторіччі, диктують необхідність подальших наукових досліджень професійного мислення, зокрема, вивчення впливу на його розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості професіонала.

Література

1. *Брушлинский А.В.* Мышление и прогнозирование /Психология мышления/ под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.А. Спиридонова, М.В. Фаликман, В.В. Петухова – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – С. 117-125.
2. *Ваулина Т.А.* Профессиональное мышление психолога как предмет психологического исследования [Электронный ресурс] – URL: http://psy/tsu.ru/data/pdf/3_06.pdf
3. *Засєкіна Л. В.* Особливості формування професійно - творчого мислення майбутнього фахівця іноземної мови: дис. ...канд. псих. наук: 19.00.07 / Засєкіна Лариса Володимирівна. – Луцьк, 2000. – 200 с.
4. *Изучение практического мышления: итоги и перспективы /* Под ред. Ю.К. Корнилова. - Ярославль, 1999. - 217 с.
5. *Кремень В.Г.* «Людиноцентризм» в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. Науково-теоретичний та інформаційний журнал Академії педнаук України №2(51). - 2006. - С.17-30.
6. *М'ясоїд П.А.* Категорія практики у психології // Педагогіка і психологія. - № 2 (47). – 2005. – С. 82-92.
7. *Пов'якель Н.І.* Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів: Автореф. дис... док. психол. наук.:19.00.07/НПУ імені Драгоманова. - К., 2004. – 32 с.
8. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: в 2 т. Т. I. – М.: Педагогика, 1989. – 488 с.
9. *Теллов Б.М.* Практическое мышление / Психология мышления/под. ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.А. Спиридонова, М.В. Фаликман, В.В. Петухова – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: АСТ:Астрель, 2008. – С. 221-225.
10. *Halpern D. F.* Analogies as a critical thinking skill. In D. Berger, K. Peydek, & W. Banks (Eds.), Applications of cognitive psychology: Computing and education (pp. 75-86). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associate, 1987.
11. *Kahneman D.* Maps of bounded rationality a perspective on intuitive judgment and choice. Prize lecture, December, 2002. Princeton University, Department of Psychology, Princeton, NJ 08544, USA [Електронний ресурс] – http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2002/kahnemann-lecture.pdf

Статья посвящена анализу теоретических подходов к изучению феномена профессионального мышления в психологии на материале исследований отечественных и зарубежных авторов. Анализируя проблему развития профессионального мышления, автор выделяет и обобщает наиболее распространенные формы его проявления, особенные характеристики и качества. Обосновывается актуальность такого анализа и его практическое значение для обеспечения успешности выполнения профессиональной деятельности человека.

The article is devoted to review of the theoretical approaches to research of phenomenon of professional thinking psychology according to relevant study data and materials of the foreign and national scholars. Having analyzed the problem related to development of professional thinking, the author identified and summarized common types of professional thinking, its particular features and other characteristics. The articles is intended to substantiate the importance and necessity of the abovementioned research and its practical meaning and importance for an individual in her / his successful and effective professional performance.